

רבעון • ירושלים • מרס 2002

קתדרה

פוננה יהודה בן-פורת

עורכים

עלי יסיף, משה ליסק,
דוד רוזנטל, יהושע שורץ

מרכז המערכת

בנימין זאב וכסלר

הוצאת יד יצחק בן-צבי

Quarterly • March 2002

Cathedra

Founded by Yehuda Ben-Porat

Editors

Moshe Lissak, David Rosenthal,
Joshua J. Schwartz, Eli Yassif

Editorial Coordinator

Benjamin Zeev Wexler

Yad Izhak Ben-Zvi Press

זוכי לא אחיהם אנחנו?

ירון ברנאה

יחסי אשכנזים וספרדים בירושלים
בסוף המאה השבע-עשרה

7	חן אשל וזאב ספראי	אילו איצרות נרשמו במגילת הנוחשת?
21	עידן שקד	נתיב דרך הדואר מבניאס לצור במאה העשירית והאחת-עשרה וזיהויו של המשמר השחור
33	ירון ברנאה	זכי לא אחיהם אנחנו? יחסי אשכנזים וספרדים בירושלים בסוף המאה השבע-עשרה
53	ביון גיימס מוסקרוף	זרים בשעריך: חיל ההנדסה המלכותי ויהקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, 1865-1870
69	ירון פרי	לקורות בית החולים הבריטי בצפת
85	יוסף לנג	תחיית הלשון העברית בראשון-לציון — 1882-1914
131	נילי אריה-ספיר	תהלכות האור: חנוכה כחג לאומי בתל-אביב בשנים 1909-1936
151	עזרא פימנטל	יעקב מטריקין ותכנון היישובים הכפריים הראשונים בנגב
165	אריה כשר	בשדה הפזיז - קווים לדמותה ומוצאה של השושלת ההרודיאנית
185		מקורות האיורים
186		משתתפים
186		קיצורים
189		תקצירים

מאמר זה עוסק בשאלת מעמדו העצמאי של הקהל האשכנזי בירושלים ובעיקר בהופעתו ובקיומה של תודעה עדתית ספרדית ואשכנזית בראשית העת החדשה. פרשת חובות הקהל האשכנזי בירושלים בעשור האחרון של המאה השבע-עשרה וה'פשר', כלומר ההסדר שנעשה בסיוע חכמי קהילת קהיר וגביריה משמש נקודת מוצא לבירור שאלות אלו.

להלן יתוארו בקיצור קורות הקהל האשכנזי בירושלים במאה השבע-עשרה, ולאחר מכן ייסקרו בהרחבה המאורעות בעשור האחרון של המאה - החובות הגדלים והולכים, הפשרה עם בעלי החוב המוסלמים וההתגייסות הכלל-יהודית לסיוע למימושה והמחלוקת עם פרנסי הקהילה הספרדית על כספי התרומות מאירופה. בתלקו האחרון של המאמר נעסוק במעמדו האוטונומי של קהל האשכנזים ונברר את יחסי הקהילות בעיר, תוך הדגשת הממד הכספי ביחסים הללו, הן בחלוקת כספי הצדקות והן בחלוקת גטל המסים.

צדדים מסוימים בקורות הקהל האשכנזי בירושלים בשלהי המאה השבע-עשרה ובראשית המאה השמונה-עשרה תוארו על ידי מאיר בניהו במאמר שפרסם לפני למעלה מארבעים שנה, ואף כמה מן העניינים הנדונים כאן כבר נחקרו בהרחבה ובהעמקה על ידי מינה רוזן בכמה מספריה ומאמריה.¹

אני מודה לפרופ' אמנון כהן על הרשות להשתמש בתעודות הערביות מן הסגל של ירושלים, וטוב עין הוא יבורך. התעודות תורגמו בידי הגב' אלישבע בן-שמעון במסגרת פרויקט חקר תולדות יהודי ירושלים על פי מסמכי בית הדין השרעי המתנהל ביד בן-צבי.

החיידוש במאמר זה טמון בנקודת ההתבוננות שלו על המאורעות, בשאלה המחקרית המדריכה אותו ובמקורותיו. על הידיעות החשובות המצויות במקורות העבריים, בעיקר ספרי שאלות ותשובות ואיגרות, הוספתי מידע מתעודות ערביות מספרי בית הדין השרעי, מקור שעדיין לא נוצל די לחקר תולדות ירושלים והיישוב הארץ-ישראלי בתקופה העות'מאנית.

הקדמה: האשכנזים בירושלים במאה השבע-עשרה

מספר האשכנזים בתחומי האימפריה העות'מאנית גדל במהלך המאה השבע-עשרה, בעיקר כתוצאה מהגעת פליטים ושבויים יהודים ממזרח אירופה, ובכללם אלפי יהודים שנשבו על ידי התתרים והתורכים בפולין, ושהובלו למכירה בשוקי העבדים של איסטנבול.² חלקם חזרו אמנם למולדתם, אך היו שנשארו לחיות בגבולות האימפריה העות'מאנית. יחסית לתנאי הקיום של היהודים במרכז אירופה ובמזרחה היו עריה הראשיות של האימפריה מקום מגורים נוח מבחינת מעמדם החוקי והחברתי והאפשרויות הכלכליות הרבות שהיו פתוחות בפניהם. לא ייפלא אפוא שהיו אשכנזים שהיגרו אליה מרצונם.³ בכל אחת מן הקהילות הבינוניות והגדולות שברחבי האימפריה היו האשכנזים מאורגנים בקהל עצמאי, דוגמת קהליהם של יוצאי חצי האי האיברי ואיטליה. בדרך כלל היה קהל זה קרוי: ק"ק אשכנז או ק"ק אשכנזים, בתורכית: אלאמאן (כלומר יוצאי גרמניה), ובערבית: סכנאג' (סאיפת אַלְתַּהַד אֶ-סְכַנְאג').

לאחר ירידת צפת בשלהי המאה השש-עשרה הייתה ירושלים מקום משכנם של מרבית של האשכנזים שחיו בארץ-ישראל, ורק מעטים מהם ישבו בצפת ובתברון.⁴ נוכחותם הגוברת של אשכנזים

1 על האשכנזים בירושלים משלהי המאה השש-עשרה ועד למחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה ראו: מ' בניהו, 'חליפת אגרות בין הקהלה האשכנזית בירושלים ור' דוד אופנהיים', ירושלים, ג' (תשי"א), עמ' קח-קכט; הנ"ל, 'קהל אשכנזים בירושלים', ספונות, ב' (תשי"ח), עמ' קכח-קכט; הנ"ל, 'החברה הקדושה של ר' יהודה חסיד ועלייתה לארץ ישראל, שם, ג' (תשי"ד), עמ' קלב-קלפ; י' ברנאי, 'לתולדות האשכנזים בארץ-ישראל בין השנים תפ"א-תקל"ז (1720-1771)', והתמיכה הכלכלית בהם', שלם, ב' (תשל"ז), עמ' 193-230; הנ"ל, 'יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב', עמ' 222-226; א' דוד, 'קיום לדמותה של הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הטי"ז, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ו, עמ' 331-341; י' ויסק, 'קהילה היהודית בירושלים במאה השבע-עשרה (1663-1673) - חברה וכלכלה, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, עמ' 42-46, 85, 129-134, 166-167; מ' רונן, 'מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות בישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הטי"ז עד שלהי המאה הי"ז', קתורה, 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 73-101; הנ"ל, 'קהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 99-108, 121-122, 144, 190-196, 266-272, 276-277; M. Rozen, *Jewish Identity and Society in the Seventeenth Century*, Tübingen 1992, pp. 13-18, 145 'צרוו כתבים לקורות היהודים בארץ ישראל, רשמות, ד' (תרפ"ו), עמ' 302-331. על אשכנזים באימפריה העות'מאנית, ובכלל זה בירושלים, ראו: ש' שפיצר, 'האשכנזים בחצי-האי הבלקאני במאות הטי"ז והטי"ח, ממזרח ומערב, א' (תשל"ז), עמ' 59-79; ל' בורנשטיין (מקובצקי), 'האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות הטי"ז והטי"ח, שם, עמ' 81-104.

2 פרשת פרינס של אלפי השבויים ממזרח אירופה בשנות החמישים של המאה השבע-עשרה נזכרת בכמה וכמה מקורות מאותה עת, אך לא זכתה עדיין לחקירה מלאה וכוללת. לפי שעה ראו: א' בישן, 'שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון, רמת-גן תש"ם, עמ' 193-197 ועוד, ושם מראי מקום; י' ברנאי, 'זיקה וניתוק בין חכמי תורכיה לחכמי פולין ומרכז אירופה במאה הי"ז, גלעד, ט' (תשמ"ו), עמ' 16-18.

3 י' בן-נאן, 'החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסטנבול, שאלוניקי ואוזימוז)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 40, 329. על היחסים בין אשכנזים לספרדים ראו להלן. 4 'כי כל הק"ק אשכנזים בכללותם המה היושבים בירושלים ... ואין עוד וולתם כי אם שנים שלשה גרגרים

בירושלים הייתה ביטוי לתנועת אשכנזים בכל האגן המזרחי של הים התיכון כמהגרים, כפליטים וכעניים נודדים; אך את העלייה אליה יש ליחס בעיקר לרצון לחיות ויותר מכך למות ולהיקבר בארץ הקודש. בשליש האחרון של המאה נוספו על כך מניעים שבתאיים.⁵

ברבע הראשון של המאה השבע-עשרה חי בירושלים ציבור אשכנזי ניכר, כפי שמשמע היטב מתיאורו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה), שהתיישב בעיר בשנות העשרים.⁶ קהל האשכנזים נזכר כקהל עצמאי, מצבו הפיננסי היה שפיר, ואפשר שמספר האשכנזים התקרב לזה של הספרדים והגלוים עליהם (מסתערים ומגריבים), שכן הקהל האשכנזי נתבקש לפרוע מחצית מהוצאות הקהילה.⁷ המכה שניחתה על יהודי העיר בשנות שלטונו של מחמד ו' פרוח' פגעה כמובן גם באשכנזים,⁸ אך נראה כי במהלך השליש השני של המאה גדל מספרם בהתמדה. גידול זה היה כנראה הסיבה להמשך התבדלותם מן הקהל הספרדי.⁹

העולים התקשו להשתלב בחיי הכלכלה של העיר, בשל אי ידיעת השפה ומנהגי החיים, ומרביתם היו תלויים למחיתם בסיוע הנדיב שהגיע מדי שנה בשנה מפולין וממדינות אירופיות אחרות. המפגש עם המציאות המקומית היה קשה, והוא ניכר ברשמים שהעלו כמה מהם על הכתב.¹⁰ למלחמה הממושכת במרכז אירופה ולפגיעה האנושה במרכזים היהודיים במזרח אירופה היו השלכות מורות על מצבם של מאות האשכנזים בירושלים. מצוקתם הקשה במהלך שנות החמישים של המאה מתבררת היטב מן הפרטים שמסר ר' נתן שפירא, שיצא בשליחות הקהילה, לדברי הכומר האנגלי הנרי ג'סי גוועו בשנת 1658 מאות אלמנות ברעב, והגותרים בחיים סבלו מהתעללות של השלטונות, משום שלא עלה בידם לשלם את מסיהם.¹¹ לנוכח מצב זה שיגרו מנהיגי הקהל שד"רים ושלחו כתבים לאירופה, ובהם פניות בעלות גוון אישי דוגמת איגרתו של משה פוריית הקרויה 'דרכי ציון'.¹² רבם

המתגוררים כעת בחברון חרשים מקיבו באו ... (י' זנה, 'עוד על יחוסם של העוידים והקהלות בפולין לארץ ישראל', ציון, א' (תרצ"ו), עמ' 253). ראו עם זאת להיזהר מהסתמכות על מקור חד-צדדי.

5 ייתכן כי לא רק לעולי שיירת ר' יהודה חסיד היו מניעים שבתאיים, אלא גם לרבים מקודמיהם בשנות השמונים והתשעים, שציפו להתגלותו השנייה והסופית של המשיח בארץ-ישראל. על ריבוי העולים, ועל הרקע לעליית ר' יהודה חסיד וחבורתו ראו: בניהו, 'החברה קדושה' (לעיל, הערה 1), עמ' קלב-קמ.

6 ראו איגרתו בתוך: א' יערי, 'אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 216. מקור זה צוטט בתוך: רונן, 'קהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 100.

7 על כך ניתן ללמוד מפרטי שאלה העוסקת במחלוקת על מימוש תקנת פריעת השישית, תקנה שחיבה את האשכנזים בירושלים למסור שישית מהכנסותיהם לפידעון חובות הקהילה כולה. ראו: י' יום טוב צהלון, 'שאלות ותשובות, ונציה תני"ד, סימן קט, דף קלב ע"א. במקור זה צוטטה טענה כי 'רוב [הממון] הנשלח היום [מחוצ לארץ] הוא לאשכנזים'. ראו גם דברי העולה מקרפי באיגרתו, כי האשכנזים פורעים רבע מהוצאות העיר; ד' קויפמאן, 'סופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי בשנת שפ"ה, ירושלים, ה' (תרנ"ח), עמ' 81-82.

8 באיגרת מראשית שנות העשרים ציין ר' ישעיה הלוי הורוויץ את קיומו של קהל אשכנזים בירושלים, והדגיש את הגידול המתמשך במספר האשכנזים בעיר, ראו: יערי (לעיל, הערה 6), עמ' 216.

9 זיסק (לעיל, הערה 1), עמ' 42-47.

10 ראו ערותו של משה פוריית: א' יערי, 'מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תשי"ז, עמ' 270-271, 285, 283; ועדותו של גדליה מסמאיטיץ, שם, עמ' 333-335. ובדברים אלו גם ביטוי למפח הנפש של העולים ממזרח אירופה מן המפגש עם חיי היומיום בירושלים.

11 על שליחות ר' נתן שפירא ראו: א' יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 277-280; ודברי הנרי ג'סי: מ' איש'סלום, 'מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב תשכ"ה, עמ' 354-355.

12 מדברי הכתבים ניכר בכיור כי הקהל התרוס ברובו בחצר אותה. והיא הנזכרת למשל בדברי ר' גדליה מסמאיטיץ.

את כספי התרומות במישרין לאשכנזים ולאיתלקים, כפי שנהגו הספרדים באמשטרדם, המבורג וליוורנו.¹⁶ הרפורמות הפיסקליות שיום השלטון העות'מאני במחצית הראשונה של שנות התשעים, ושכללו מפקד חדש ומעבר לגבייה אישית מדורגת,¹⁷ השפיעו לרעה על האשכנזים בארץ-ישראל. אלו לא יכלו עוד להתחמק ולהסתתר מאחורי גבם של הספרדים, ותשלום מס אמת הקשה על הקהל, שנאלץ לשאת בעול ענייו, שכעת נרשמו בשמותיהם בפנקסי המס.

בשנות התשעים הגיע המשבר הכספי לשיאו. בעלי החוב הוצעו גרמו למאסר פרנסי הקהל, שהיו הערבים החוקיים לפירעון החובות. בשל אי יכולתם לפרוע את החובות שהצטברו שיתרום הקאד', בהנחה שיעשו כמיטב יכולתם להשיג את הכספים הדרושים. פרנסי האשכנזים עשו כמיטב יכולתם להשיג ארכות ודחיות עד להגעת כספים מחוצה לארץ, נטלו הלוואות גוספות, ובמקביל שיגרו לאירופה שלוחים בזה אחר זה, וכנראה גם הפיצו קונטרס מיוחד, איגרת נשים, שתכליתו הייתה

יד אבשלום נחל קדרון, תחריט מתוך ספרו של קורגליס דה-ברוין (דלפט 1698)

16 ש' סימנוסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 350.
17 בן-נאה (לעיל, הערה 13), עמ' 104-106.

של האשכנזים בתקופה זו היה הרב פייביש אשכנזי המכונה אור שרגא, אשר עלה בשנת 1655.¹⁸ פרנסי הקהל האשכנזי הוסיפו להשתתף בהוצאות הקהילה היהודית (הכוללות). עדויות אחדות מזכירות תשלום חמישים גרוש בחודש, כלומר 600 גרוש בשנה, ואחרות רק 500 גרוש בשנה. אפשר שתשלום שנתי זה נרמז בשאלה בשו"ת 'משפטי צדק' (שמתברר, ר' שמואל גרמיואן, נפטר לכל המאוחר בראשית שנות השבעים); שאלה שעניינה ערעור על הפשרה בין העדות על רקע אי כיבוד התחייבות האשכנזים להציג קבלה על תשלום 500 גרוש לקאד'.¹⁴

במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה הלכו ותפחו חובות הקהל האשכנזי. הריבית הייתה גבוהה, והנושים המוסלמים, שכמעט וגואשו מלקבל את כספם, איימו לתפוס את בית הכנסת ולהפכו למסגד. כמה מהאשכנזים פשטו את הרגל ונאלצו לעזוב את העיר. במזרח אירופה נעשו מאמצים להגביר את הגבייה ולייחד את כספי נדבת ארץ-ישראל לקהל האשכנזי בירושלים, אך כנראה ללא הועיל. ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה עמד בראש הקהל האשכנזי ר' משה הכהן, 'אשר הונף ואשר הורם לראש ולקצין ולדבר ולמורה הוראות על קהל האשכנזים שבירושלים ת"ו [תיבנה ותיכונן]...! הוא קיבל עליו לספל בחובות, ובשנת 1688 נמצא בשליחות באירופה. במסע זה קבע את פרנקפורט שעל נהר מיין ואת ונציה כמרכזי איסוף תרומות.¹⁵

איגרת שנשלחה מוונציה למנטובה, על ידי ר' אהרן מוולטירה, מעידה גם היא על המחלוקת בענין ייעודם של הכספים שנגבו באירופה. וולטירה, שהיה הממונה על המגבית למען יוצאי איטליה והאשכנזים, מתלונן על כך שהספרדים (בוונציה) השתלטו על כספי ההקדש ושלחו אותם לקהילות ירושלים. מסתבר שהמחלוקת הגיעה עד לערכאות ונסתיימה בפשרה. קהילות איטליה נקראו לשלוח

(יערי [לעיל, הערה 10], עמ' 328). מדבריו גם מבורר כי בית כנסת ובית המדרש שבחצר נחנכו זמן קצר לפני הגעת שירת ר' יהודה חסיד (שם, עמ' 329). בהמשך דבריו תיאר את ההסתככות הכספית ואת החובות העצומים של האשכנזים (שם, עמ' 330-333). גם באיגרת ר' אברהם רוויגו משנת 1702 נזכר בית כנסת האשכנזים (יערי [לעיל, הערה 6], עמ' 239). לפי יערי יצאו לפחות שמונה שלוחים לאירופה בשנים 1650-1657, והשיגו תרומות שסייעו להקלת לחץ הנושים, ראו: יערי [לעיל, הערה 11], עמ' 275-286. לידעות על פעולה מאורגנת במזרח אירופה למען עניי האשכנזים בארץ-ישראל ופרטים על השלוחים ראו: שם, עמ' 274-290; איש-שלום [לעיל, הערה 11], עמ' 355-356. קשה ליישב זאת עם דברי איגנטיס פון ריינפלדן כי מצב יהודי העיר שפיר, ראו: איש-שלום (שם), עמ' 350. על הרב אור שרגא ושליחותו ראו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 44-48; יערי [לעיל, הערה 11], עמ' 285-286.

14 'ק"ק אשכנזי יש להם פשר עם ק"ק ספרד ובכל[ל] הפשר כתוב מחוייבים אנתנו ק"ק אשכנזי בקצין גמור וכו' ובשבויה חמורה וכו' להביא קבלה מהשר אך קיבל מיד ק"ק אשכנזי ת"ק גסים [500 גרוש] לחשבון ק"ק ספרד. ועברה שנה ולא הביאו כלום ובסוף הפשר כתוב שאם יעברו על שום פרט מכל הנז'ל [הנזכר לעיל] יהיה פשר הזה כחיס הנשבר' ר"י שמואל גרמיואן, משפטי צדק, מהדורת י" שמואל, ירושלים תש"ה, סימן פ, עמ' קיא. לא ברור כיצד ליישב את הסכום האמור עם הכרוגולוגיה שהציע בנייה. בשנת 1704 נמסר על תשלום 750 גרוש. על התשלומים הללו ראו: בניהו, 'קהל אשכנזים' [לעיל, הערה 1], עמ' קלה ואיגרות ט, כח שם.

15 על ר' משה ב"ר יעקב הכהן, הנהגתו את הקהל ושליחותו ראו: יערי [לעיל, הערה 11], עמ' 313-320; ד' קארפ, פעולת ק"ק איטאליאני שבוינציה למען עניי ארץ-ישראל בשנים שליו-תצ"ג, תל-אביב תשל"ט, עמ' 43-44, 66-67; ר' ריבקינד [לעיל, הערה 1], עמ' 307-308. על פטירתו בראשית קצ' תנ"ס ראו גם: בניהו, 'חליפת אגרות' [לעיל, הערה 1], עמ' קיא. בשנת 1703 נתבע פרנס הקהל האשכנזי על הלוואה שנתקבלה מהקדש המסודר המולווי בירושלים בשנת 1686, ראו: א' כהן, א' סימון-פיקאלי וע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה השמונה-עשרה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 241, תעודה 206 (משנת 1115 [1703]).

לארגן מגבית קבועה מתרומות נשים במרכז אירופה ובמזרח. איגרת הנשים מסייעת להבנת המשבר שפקד את הקהל וממחישה היטב הן את המציאות הפיזית הקשה - אבדן הרכוש, החרמת תשמישי קדושה, עוני מרוד ורעב - והן את החרדה הקיומית, היאוש והוסר הביטחון.¹⁸ לחכם העשיר הנוהרר ר' דוד אופנהיים, שישב בפראג, הוצע בשנת 1700 מינוי כרב הקהילה וכ'נשיא ארץ-ישראל'. תמורת תוארי כבוד אלו, שהיו חסרי משמעות מעשית, נתבקש אופנהיים לסייע בהחזקת העדה בירושלים.¹⁹ בספרו 'שפת אמת', שנדפס בשנת 1707, ציין ר' משה האגיו שלוש התגייסויות משמעותיות באירופה לעזרת האשכנזים בירושלים, אך לא ברור לאילו מגביות רמז.²⁰ כספים הוסיפו להגיע בדרכים המקובלות, כפי שניכר למשל מרישומי ק"ק איטליאני בוונציה בעשור הראשון של המאה השמונה-עשרה.²¹

המאמץ הכביר לא הועיל הרבה, וגם בעשור הראשון של המאה השמונה-עשרה לא ניכרה כל הקלה ממשית במצבו הפיננסי של הקהל, בעיקר משום שרק חלק מן הסכומים העצומים שנאספו באירופה הגיע ליעדו ובשל הנסיבות הקשות בירושלים. בשנים 1703-1705 שלטו למעשה בעיר הנקיב אלאשארף (ראש צאצאי הנביא, ומנכבי העיר) והמופתי, שהתמרדו ומנעו מן המושל שנתמנה מטעם השלטון המרכזי באיסטנבול להיכנס אל העיר. בעיר הנצורה נמצאו כוחות בלתי סדירים של בדווים ופלאחים, ואלה הצטרפו למורדים והוסיפו על האנדרלמוסיה שחולל המאבק האלים בין הסיעות היריבות. מטבע הדברים סבלה מכך האוכלוסייה המקומית, ובפרט בני החסות. מנת סבלם של האשכנזים הייתה גדולה מזו של האחרים, שכן הם נאלצו גם לשאת באותו זמן בעול התשלומים עבור בניית בית הכנסת שלהם ובעול הטיפול בספיחי פרשת חבורת ר' יהודה חסיד.²² הקהל האשכנזי הוסיף ללוות כספים רבים ודלדולו נמשך. בשנת 1711-1712 ביקר בירושלים הנוסע השוודי מיכאל אנמן. על פי עדותו נתרוששו האשכנזים עד מאוד, מספרם היה מועט ביותר, והוא שמע כי חובותיהם עצומים, וכי אין די בכספי הסיוע הנשלחים אליהם.²³ נוסעים אירופים אחרים (יוהן אגאידיוס ואן

18 על איגרת הנשים האשכנזיות מירושלים ראו: א' יערי, 'שני קונטרסים מארץ-ישראל', קרית-ספר, כג (תש"ו), עמ' 140-155. יערי סבור כי הקונטרס נכתב ונדפס בשליחותו הראשונה של ר' שמואל, בשנות החמישים. על פרשת החובות והפשר של שנות התשעים ראו: בניהו, 'קהל אשכנזים' (לעיל, הערה 1), עמ' קלא-קלג; ע' שוחט, 'יהודים בירושלים במאה ה"ח', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 401; ולהלן בהרחבה. שמועות על המצב הקשה בירושלים ועל רוע תנהגת הקהילה בעשור האחרון של השבע-עשרה הגיעו ללונדון, גרמו חששות בקרב עולים בכוח, ואולי אף פגעו בתרומות. בשנת 1692/3 יזמה קהילת לונדון ייסוד קופת ארץ-ישראל בקהילות בעולם החדש - בג'מייקה, בברבדוס ואחרות, ראו: L.D Barnett, 'The Correspondence of the Mahamad of the Spanish and Portuguese Congregation of London during the Seventeenth and Eighteenth Centuries', TJHSE, 20 (1960), pp. 26-27.

19 בניהו (לעיל, הערה 1), עמ' קלא.
20 ר' משה האגיו, שפת אמת, אמסטרדם תס"ו, דף כו ע"א. הקטע מצוטט להלן, לפחות אחת מן המגביות הללו נועדה לגיטוס כספים לצורך בניית בית הכנסת של חבורת ר' יהודה חסיד.

21 קארפי (לעיל, הערה 15), עמ' 68-73.
22 על המרד ראו: ע' מנאע, 'מרד נקיב אל-אשראף בירושלים (1703-1705)', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 49-74; מ' רוזן, 'מרד הנקיב אל-אשראף בירושלים בשנים 1702-1706 ומצבם של בני החסות בעיר', שם, 22 (סבת תשמ"ב), עמ' 75-90. על סבלם של האשכנזים ועל מתח פנימי בקולם ראו: רוזן (שם), עמ' 88-89. אפשר שמצב זה גרם להתמרות דת, דוגמת זו שתועדה בפנקס בית הדין השרעי בשנת 1705, ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 265, תעודה 222 (משנת 1117).

23 איש-שלום (לעיל, הערה 11), עמ' 390. בדיון שנערך בבית הדין השרעי בשלהי שנת 1716 או בראשית ינואר

אגמונט ויוהן היימן), דיווחו בראשית שנות העשרים כי האשכנזים, שהיו תקיפים ועשירים, רוששו בידי התורכים, ולכן יצאו מן העיר ובית הכנסת שלהם נשרף בידי בעלי חובם.²⁴ עם תורבן החצר האשכנזית נפתחה למעשה תקופה חדשה, שכבר תוארה בהרחבה על ידי יעקב ברנאי, מאיר בניהו ואחרים. המשבר הכספי של קהילת ירושלים נפתר רק עם הקמת 'ועד פקידי ירושלים בקושטא' בשנת 1726, אם כי חובותיה הוסיפו להתקיים עוד שנים רבות.

פרשת חובות האשכנזים ומחלוקתם עם פרנסי הקהל הספרדי על כספי הצדקה שנגבו באירופה

עד כה הייתה תשובת ר' אברהם הלוי בספרו 'גנת ורדים' המקור העיקרי לידיעותינו על פרשת חובות האשכנזים בשנות התשעים של המאה השבע-עשרה.²⁵ תעודות מבית הדין השרעי של ירושלים מוסיפות פרטים חשובים, ומסייעות כעת להבנה מלאה יותר של השתלשלות המאורעות בירושלים. מצבה העגום של הקהילה האשכנזית תואר בשאלה שנשאל ר' אברהם הלוי:

מעשה שהיה כך היה שק"ק אשכנזים שבירושלם תו"ב נתרבו עליהם חובות הגוי' (ים) ואילי הארץ עד למעלה עקרבים שרבית אוכלת ונושכת בהם כנחש ישך וכצפעוני יפריש וכל עור וסיוע שבא להם מערי אשכנז לא יספיק להרויח להם מעמלן ולהניח להם מעצבונם וראשון ראשון מסתלק ופי תהום בולעו כנשך ובמרבית ומדי שנה בשנה מתרביץ עליהם החובות.²⁶

בעת שר' משה הכהן סבב באירופה בשנות התשעים בשליחות האשכנזים, מילא את מקומו כפרנס הקהילה בירושלים יעקב בר' יוסף (טעבלי?), והוא אשר ניהל את ענייניה הכספיים הרעועים בעשור השנים הבאות. תפקיד זה עלה לו במחיר אישי יקר - פעם אחר פעם נכלא בשל אי יכולתו לפרוע את חובות הקהל להם היה ערב בגופו ובממונו.²⁷

מן התעודות הערביות אנו למדים כי באוקטובר 1690 כבר הוסכם בירושלים על פשר (פשרה) ועל פרישת החובות של הקהל האשכנזי, שעלו לסך 42,000 גרוש; 8,000 גרוש אמורים היו להיפרע מן הממון שנאסף בוונציה, 24,000 בשווה ערך באריגים, והיתרה בסך 10,000 צריכה הייתה להיפרע

1717 הוסכם כי אם לא יפרעו האשכנזים את חובותיהם במועד החדש שנקבע, יאלצו לעזוב את העיר, ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (שם), עמ' 256, תעודה 219 (משנת 1129).

24 איש שלום (שם), עמ' 385.

25 ר' אברהם ב"ר מרדכי הלוי, גנת ורדים, א, קושטא תע"ז, יורה דעה, כלל ג, ט, דף קכו ע"ד-דף קכו ע"ב.

26 שם, דף קכו ע"ד-דף קכו ע"א. נראה כי ביזמת האשכנזים בירושלים נתקנו במזרח אירופה תקנות הקובעות כי כספי ארץ-ישראל יינתנו לאשכנזים בלבד - כך למשל בהחלטות ועד ארבע הארצות בשנות החמישים, ומאוחר יותר בשנת 1673, וכך גם בהחלטת הקהל האשכנזי בוונציה בשנת 1689 ובשנת 1697. ראו: יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 275, 312-313; ברנאי, 'לתולדות האשכנזים' (לעיל, הערה 1), עמ' 201-202. על נסיון של אשכנזי ירושלים לממש נכסים השייכים להם, ראו: ר' אפרים הכהן, שער אפרים, וולצבאך תמ"ח, סו, דף לד ע"א ובעניין זה גם: רוזן, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 185, וכן י' יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עמ' 294.

27 ראו למשל: כהן סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 208, תעודה 175; עמ' 212, תעודה 178; ותעודות 277/192, 325/196, 50-49/197, שעדיין לא נתפרסמו; רוזן, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 126-139. על מציאות זו בערי האימפריה העות'מאנית ראו: בן-נאה (לעיל, הערה 3), עמ' 171-172.

לאחר שנתיים ובתוך חמש שנים.²⁸ נראה כי עלה בידי האשכנזים לשלם 8,000 גרוש, כך שהחוב הנותר עמד על סך 34,000 גרוש, והמשיך לצבור ריבית.

בסתיו 1691 (ראשית שנת תנ"ב) סיים ר' משה הכהן את שליחותו הממושכת באירופה כשבידו 1,400 מטבעות זהב ו-1,000 אמות אריג. ידיעה על כך נשלחה ממצרים לירושלים על מנת להרגיע במעט את הנושים המוסלמים.²⁹ ר' משה הכהן נשאר בקהיר, ושם נשא ונתן עם ראשי קהילת קהיר ורביניה בענייני הקהל האשכנזי. בהשתדלותם של אלו הושג בדצמבר 1691 או בינואר 1692 פשר חדש עם בעלי החובות בירושלים. בהשגת ההסכם היו מעורבים נכבדים מוסלמים בקהיר ובירושלים וראשי הקהל הספרדי בירושלים.³⁰ הצדדים הסכימו על פירעון מידי של החובות להקדשים וליתומים (בלשונם 'אוקאף ואייתא"ם') בסך 15,000 טלר (במזומן, כנראה מן הממון שהביא הש"ד' ובצירוף הלוואה שנתנו 'גבירי ורוזני' קהיר). כן הסכימו על הפסקה בגביית הריבית על החוב לשאר בעלי החוב ועל הפחתת שיעור קרן החוב בשליש - בתנאי שכל הסכום (34,000 טלר) ייפרע בתוך שלוש שנים. הוסכם גם כי החוב לאנשים פרטיים לא ייפרע במזומן אלא בשווה ערך באריגים, שמחירים יחושב בחמישים אחוז יותר ממחיר השוק - שישה גרושים האמה במקום ארבעה.

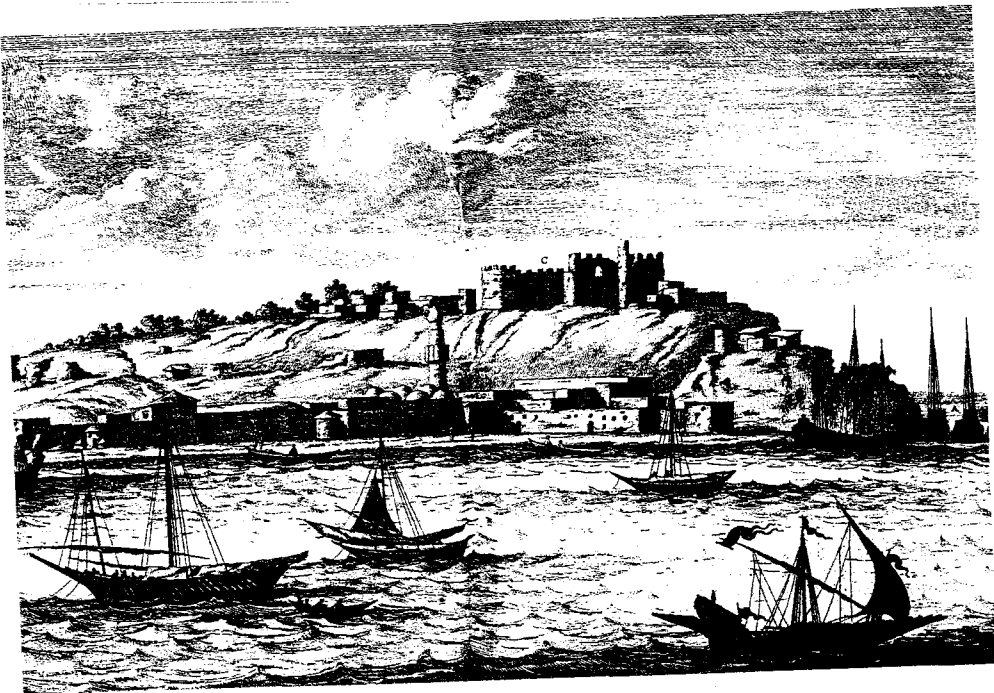
כדי לסייע במימוש הפשר חזרו רבני מצרים ואישרו את תקפותה של תקנת רבני פולין שכל הכספים שייגבו ב'ערי אשכנז ופולוניא', עבור ארץ-ישראל יועברו לקהל האשכנזים בירושלים. ההסדר אמור היה להימשך שלוש שנים. בתקופה זו נאסרה למעשה כל גבייה לטובת ערי הקודש האחרות. בתום פירעון החובות אמורים היו האשכנזים להצטרף לספרדים, וכל הכספים שיאספו באירופה יימסרו לידי פרנסי הספרדים, ואלה ישתמשו בהם לצורך הכלל. סכום מסוים יוקצה למחייט האשכנזים.

שלב זה מתואר באיגרת חכמי מצרים לגוברי קופת ארץ-ישראל (?) בוונציה כנראה מסיוון תנ"ב. הכותבים מבקשים: 'לורז ולהזהיר לכל גבאי ופקיד ימהר יחיה מעשהו לאסוף ולקבץ הנהוגי[ם] על המדינה או העיר ההיא ותוספ[ת] טובה מרובה ולשלוח אותם השכם ושלוח לידי מעלת הגבאי[ם] הכוללים ובהקבץ כל הנדרים והנדבות והיו לאחדים בידם ישלחו אותם לעיר וינציאה... והם ישלחום פה מצרים'. כן דיווחו על פרטי הפשר שנעשה, ומסרו כי ר' משה הכהן ממתין במצרים לנדבות על

28 תעודה 277/192. השימוש באריגים כאמצעי תשלום לא היה חידוש, ואף להערכתו בחמישים אחוז יותר משוויו היה תקדים. ראו תעודה 169/181 משנת 1679 להלן בנספח. על פשר זה ראו: רוזן, והות יהודית ולעיל, הערה 1), עמ' 14. בטק הכול מדובר בסכומים עצומים וסבורני כי יש מקום לבדוק מה היה משקלם של הכספים הללו (במזומן ובסחורות) במערכת הכלכלית של ירושלים, ובכלל עד כמה העשירו הכספים שנגבו מיהודי ירושלים, את המושלים ואת בעלי השררה המקומיים.

29 כך על פי תעודה 285/193 משנת 1103 להגידה (כנראה ראשית 1692). התעודות הערביות מסייעות בכרונולוגיה של שליחות זו, והמן עולה כי רק באביב 1696 חזר לירושלים, וכי התייצב בפני הקאדי ביוני 1696 (תעודה 50-49/197. להתבטותו של בניהו בעניין זה ראו: בניהו, 'קהל אשכנזים' ולעיל, הערה 1), עמ' קמב-קמג.

30 ראו תעודה 285/193 ותעודה 433-432/194. חורף תנ"ב (1691/2) הולם את ציון הזמן הנזכר באיגרת חכמי מצרים מתחום תנ"ג - שם נזכר כי שנה וחצי חלפה מאז נעשה הפשר, ראו: זנג' (לעיל, הערה 4), עמ' 254. ממילא מתאשרת הנחתו של זנג' בדבר תיארוך הפשר, ובניגוד להשערות שוחט, היילפרין ואחרים.

יפו, תחריט מתוך ספרו של דה-ברוני

מנת שיוכל לחזור לירושלים כשבאמתחתו לפחות שלישי מן הסכום, מאחר שרוב השנה הראשונה כבר עברה.³¹

מאוחר יותר קמו בירושלים 'קצת מקהל הספרדים יצ"ו [=ישמרם צורים ויחיים] וערערו על ההסכמה הזאת' שתיקנו חכמי קהיר. האשכנזים טענו כנגדם כי מאז ומעולם נהגו שכספי אשכנז מגיעים ליד האשכנזים, וכי שלוחים ספרדים מרמים אותם ומפיצים שמועות שונות. הם איימו כי אם ייכשלו המגעים לא תהיה להם תקומה והם לא יוכלו לדור עוד בירושלים. מסתבר כי היו מוכנים לאיחוד מידי בין העדות ולביטול ההסכם בעניין כספי השליחות בתמורה לכך שפרנסי הספרדים ייטלו עליהם את האחריות לפירעון כל חובותיהם. ההנהגה הספרדית סירבה לפי שעה להצעה זו, והאשכנזים מצדם עמדו בסירובם להשתתף בהוצאות העיר, וכך נמשך המצב בשנים הבאות.

ר' אברהם הלוי לא נכנע להצעים שהופעלו עליו, ונוכח מצוקתם של האשכנזים פסק כי יש לקיים את הסכמת חכמי מצרים, אף על פי שפגעה באינטרס של הספרדים בירושלים ובמידה מסוימת גם בזה של האשכנזים הבודדים שחיו בקהילות אחרות בארץ-ישראל, ושאיבדו כעת כל סיכוי ליהנות

31 על פי העתקה אצל: יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 317-318. ועל הפרשה כולה ראו: שם, עמ' 314-320. על שליחות ר' משה הכהן ראו: שם, עמ' 313-314. בנספח מצויה תעודה המזכירה את סיום שליחותו ואת הסכום שהביא.

מכספי הסיוע מאירופה. הפוסק נסמך בין השאר על העובדה שלאשכנזים בירושלים יש 'ב"ה' [= בית הכנסת] מיוחד, עובדה שמשמעה - כמו בצפת במאה השש-עשרה - מעמד עצמאי מבחינה תית-מנהגית ומבחינה ארגונית, ולכן מצדיקה את זכאותם של האשכנזים לכספי הסיוע מאירופה. איגרת חכמי מצרים אל חכמי ונציה מתמוז תג"ג מאזכרת את הסכמת רבני פולין:

שכל הנדרים והנדבות והצואות וההקדשות אשר יקדישו עם בני ישראל אשר בכל גלילות פולניא ואשכנז הכל כאשר לכל יהיה לשם הק"ק אשכנזים אשר בירושלים דוקא ואין חלק לשום זר אתם וכל הקופות המתקבצות מהנדרים והנדבות מכל ערי אשכנז כלם יקבצו יבואו יחדיו אל יד גבאיהם ופקדיהם אשר בק"ק פראנקפורט וק"ק ויניציאה יע"א [יכוננה עליון אמן] והם ידריכום דרך ישרה לירושלים עה"ק [עיר הקודש] ת"ו [תבנה ותכונן].³²

הכותבים ביקשו:

לשלוח הסך המגיע לידם פה מצרים יע"א ליד כל מי שיסדרו להם כדי למצוא סך מסוים לסתום פי הב"ח [=הבעלי חובות] כי כבר עברה שנה וחצי ולא הגיע לידם אפ"ל [ולו] שליש מהפשר כי אל אלהים הוא יודע... כמה טרחות טרחנו גם אנחנו גם גבירי ורוזני עירנו וכל רבני ופרנסי הק"ק ספרדים אשר בירושלם לגמור את דבר הפשר.

באיגרת הובע חשש שהפשר יתבטל, ושבעלי החוב המוסלמים יתפסו את בית הכנסת ויתללו אותו. בראש האיגרת הכריזו (וכנראה שלא בצדק) כי כל האשכנזים שחיים בארץ-ישראל מתגוררים בירושלים. על האיגרת התמו שבעה מחכמי קהיר, אחריהם ר' משה הכהן, ונוספה עליה הסכמת שלושה מרבני ונציה.

שנים ספורות לאחר הפשר סיכם ר' משה חאגיז את ההסתבכויות הכספיות של הקהל האשכנזי בירושלים, והביע דעה נחרצת בוויכוח הרלוונטי על מתויתותם בהוצאות העיר:

עלינו לשבח ובואו ונחזיק טובה לאחינו בני ברית שבגלות אשכנז ופולין שפרו לבני קהלתם שבע"ק [=שבעיר הקודש] בזמנינו זה פעם ושתיים ולא חששו לחששות רחוקות אלו כמו שחוששים מעלת הספרדים שבארצות הללו ... שבאשכנז ופולין פרו לבני קהלתם פעם אחד והיה הפריון ההוא קרוב לשמונים אלף אריות. ועוד פעם שניה קרוב לשלשים אלף. וזאת הפעם קרוב לח"י אלף לבני בית הכנסת ... עשו והצליחו תל"י [=תהלות לאל יתברך] ופרו את אנשי קהלתם באין אומר ואין דברים ... יען כי באמת דין ודברים יש לנו עליהם בעבור כוללות ק"ק ע"ק הספרדים כי לדעתי דעת התורה ולומדיה באמת ובמשפט בני אשכנז הם מחוייבים מעיקרא לתת לכל ההוצאות הנצרכות לק"ק ע"ק חלק כחלק כמשפט שני אחים הדרים בבית אחת ולעזור וליתן כמעט מחצית הפריון לק"ק הספרדים יען כי היא הקהלה הכוללת שפורעת המסים והארגוניות לצורך העמדת חוקת הישוב כד"א [=בד' אמות] של הלכה ותפלה. וכמעט אם ח"ו [חס וחלילה] לא יהיו הספרדים בעיר לא יהיו יכולין לעמוד האשכנזים ... כי מחצית החובות שנעשו בקהלתנו חובה על ק"ק האשכנזים ובעבורם האשכנזים שבה"ל [=שבתוחה לארץ] שיש יכולת בידם לשאת במשא העם הספרדים.³³

32 ונה (לעיל, הערה 4), עמ' 253-255.
33 חאגיז, שפת אמת (לעיל, הערה 18). לא ברור לאיזה שלב משלבי המשבר מכוונים דבריו.

נראה כי האשכנזים לא הצליחו לעמוד בתנאי הפשר. קיומו המדולדל של הקהל נמשך בצל החובות הכבדים, והגיע לקצו עם התנפלות הנושים הערבים על החצר האשכנזית בראשית שנת תפ"א (1720).

אשכנזים וספרדים בירושלים

לנוכח הפרשה שהוצגה לעיל יש מקום לבחון את שאלת קיומו ומעמדו האוטונומי של קהל אשכנזי בירושלים במאה השבע-עשרה, את מערכת היחסים בין העדות ואת קיומה של תודעה עדתית.

הקהל האשכנזי בירושלים במאה השבע-עשרה

תעודות בית הדין השרעי שעניינן מינוי בעלי תפקידים, אישור הסכמים בין הקהלים, חובות ועסקאות של הכלל ושל יחידים וכדומה מצטרפות לידיעות בודדות מן המקורות העבריים, והן מספקות מידע רב ערך לבירור מעמדו של הקהל האשכנזי בירושלים.

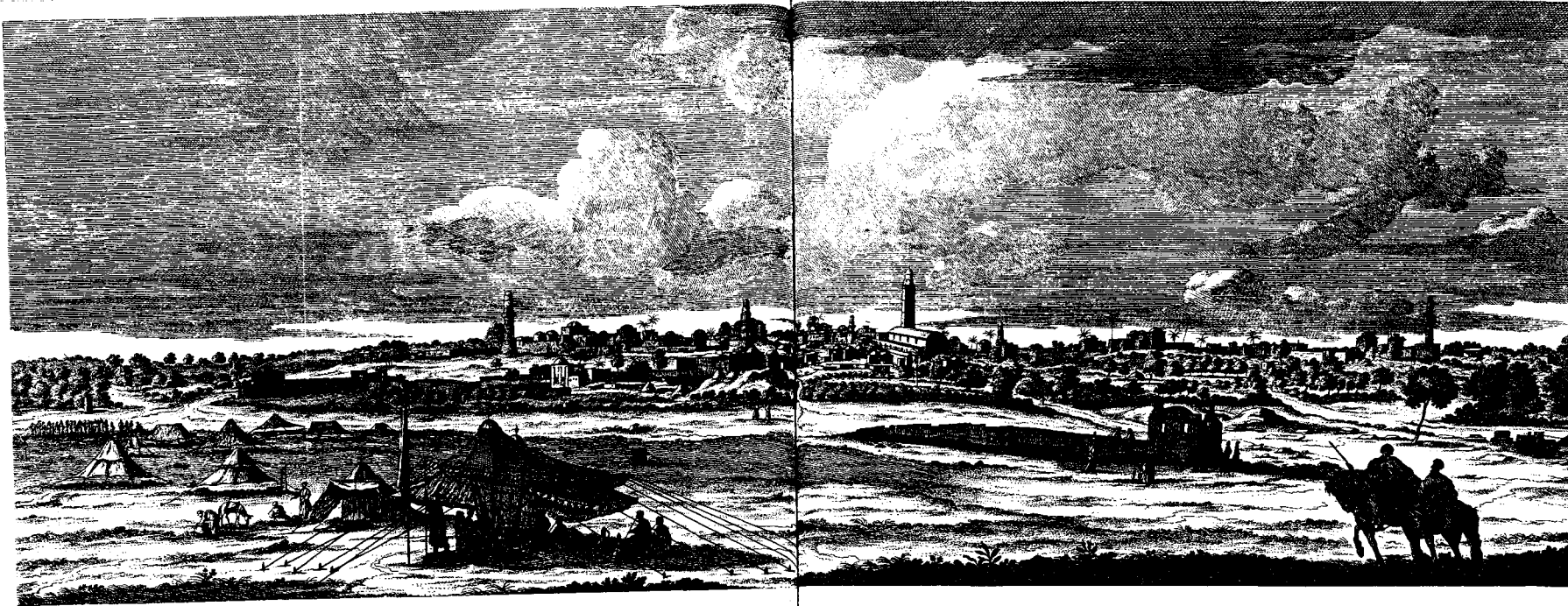
גם אם במובנים מסוימים דמתה זיקתו של הקהל האשכנזי לקהל הספרדי לזו של העדה הקראית כלפיו,³⁴ הרי למעשה היה מעמדו שווה לזה של הקהל הספרדי.³⁵ שוויון זה ניכר בהנהגה ובניהול הכספי - כך למשל בתעודות שבהן גרשמו שיעורי החיוב של העדות השונות במס הסוכר בחגים, נזכרו בנפרד יהודים ספרדים ויהודים אשכנזים בצד ארמנים ויוונים אורתודוקסים.³⁶ מסמכים מבית הדין השרעי מלמדים כי בראש קהל האשכנזים עמד שיח', והוכרה זכותם לארגון נפרד של ענייניהם הכספיים ולהחזקת מוסדות עצמאיים. עדות לקיום קהל אשכנזי עצמאי מצויה גם ברישומי בית הדין השרעי בשנת 1613.³⁷ במאה השבע-עשרה נתערער מעמדו של השיח' כראש הקהל, ואת מקומו תפסו המתפלמן (המדברים' כלומר הממונים) והפרנסים. מספרם של פרנסי הקהל האשכנזי במאה השבע-עשרה היה בין אחד לעשרה, ובדרך כלל נזכרים בתעודות הערביות בין שלושה לשבעה פרנסים. עיקר תפקידם היה ניהולו הפיננסי של הקהל, ומכות זה נטלו הפרנסים הלוואות וערכו להן. כן טיפלו

34 מעט מדי נכתב על הקראים בירושלים בתקופה זו. נסתפק כאן בתעודות אחרות: בתעודה משנת 1126 להגידה (1714) נתבע פרנס עדת היהודים הספרדים על חוב של 200 גרוש. האיש טען כי החוב חל על עדת הקראים, וכי בידו סדר חוב כתוב עברית על כך. הקאלי הכיר בטענה ואסר להתנבל לספרדים בשל חוב זה. ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 220, תעודה 184. כן נשתמר אשורר הסכם שנערך בראשית המאה השבע-עשרה בין רבניים לקראים בעניין השתתפות הקראים בהוצאות הקהילה, ראו: שם, עמ' 46, תעודה 36 (משנת 1181 [1767]).

35 שתי תעודות מאמצע המאה השש-עשרה מלמדות על כך - האחת עוסקת במינויו של מתפלם (ממונה) על העדה האשכנזית הירושלמית, והאחרת עוסקת בעצמאותה המנהלית של זו. ראו: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: תברה כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 8, תעודות מס' 2,1 (משנת 958 [1551]).

36 ראו למשל: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 140, תעודה 112 (משנת 1118 [1707]). האשכנזים שילמו שלושים מטבעות כסף, והספרדים שילמו שישים ושמנה מטבעות בהנחה שהחוב נקבע לפי מספר משלמי המס נובע מכך שמספר הספרדים היה כפול ממספר האשכנזים.

37 א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 58-59, 65-66. ועל שיח' אליהוד האשכנזי כמקביל לזה הספרדי ראו: שם, הערה 53. גם לעדת היהודים הקראים היה ממונה מיוחד ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (שם), עמ' 367-368, תעודה 344 (משנת 1120 [1708]).

רמלה, תחנת מסחר בדרך מגמל יפו לירושלים, מתוך ספרו של זה-ברוין

הסכמה קדומה שנמצאת חתומה מחו"ר [מחכמי ורבני] עיה"ק ירושלם ת"ו. להיות שיש הסכמה קדומה חתומה מחכמי רבני ירושלם עיה"ק ת"ו ישנים גם חדשים ומחכמי רבני צפת ת"ו שלא יהיה רשאי שום אדם יחיד או רבים לעשות שום פירוד בק"ק יצ"ו לא לענין הבעלי תורה ולא לענין הקופה זולת ק"ק אשכנזים ושלא לכתוב דבר שטנה על כוללינו הק"ק יצ"ו ולא על הפרנסים המספלים בצרכי העיר וכל זה בחומר וחוזק כל אלות הברית... וימשך על כוללינו הק"ק יצ"ו ולא על הפרנסים המספלים בצרכי העיר וכל ובצל שדי יתלונן והיה זה ביום חמישי ח"י לח' [ודש] אייר שנת השפ"ג ליצירה פעה"ק [=פה עיר הקודש] ירושלם. [חתמות].⁴¹

שאלה מן המחצית השנייה של שנות העשרים שעניינה התחשבות בין בתו של ר' ישעיהו הלוי הורוויץ (השל"ה) לקהל האשכנזי בירושלים, מורה כי גם בימי מחמד ו' פרוח' נחשב הקהל האשכנזי ישות נפרדת, וכנראה התפלל בבית כנסת משלו. השואל הבחין בבירור בין כל אחד משני הקהלים לבין 'כוללות היהודים', ששמה הייתה גוף-על, כולל, לכל יהודי העיר.⁴²

41 לנוסח הסכמת האיסור לעשות פירוד בהקהלה' ראו: ד' קייפמן, 'דובב שפתי ישנים', ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 147-148 וממנו צוטטה גם על ידי אחרים. ההסכמה נתחדשה בשנת 1625, ראו: פרומקין וריבלין (לעיל), הערה 13, עמ' 32.

42 שאלות ותשובות ר' אליעזר ו' אהא, מהדורת ע' בצרי, ירושלים תשל"ח, סימן ה, דף כב ע"ב. על הפרשה ראו: רוון, הקהילה היהודית (לעיל), הערה 1, עמ' 149-150. השור למשל לתלונת הנשים האשכנזיות כי הספרדים אינם

בקבלת כספי הצדקות שהגיעו מחוץ לארץ (בכלל זה התחשבות עם השד"רים) ועסקו בחלוקתם.³⁸ כך למשל בתעודה משנת 1112 להג'רה (1700) נרשם מינוי שני פרנסים עבור עדת האשכנזים בירושלים במקום יעקב בן יוסף שחלה וחדל לתפקד, וצוין בה מפורשות כי השניים נעשו אחראים וערבים אף לכל חובות הקהל האשכנזי.³⁹ אף מן המקורות העבריים עולה כי בראשית המאה השמונה-עשרה הוסיף להתקיים בעיר קהל אשכנזי עצמאי.⁴⁰

כמה וכמה מקורות עבריים מן הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה מורים על קיומו הרצוף של קהל אשכנזי מאורגן ומשגשג. הסכמה שנתקנה מחדש בשנת 1623 אישרה את זכאותם של האשכנזים למידה של אוטונומיה, והתירה להם לנהל בנפרד את ענייני ה'תורה' (הכוונה כנראה למנהגים) ואת ענייני ה'קופה', כלומר את ענייני הכספים:

38 יוסף (לעיל, הערה 1), עמ' 11-12, 15-17. על המתכלמן כמי שאינם והים עם פרנסים ראו: שם, עמ' 26-32. על הנהגת הקהל הספרדי ראו בהרחבה: רוון, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 108-142.

39 ראשית שנת תס"א (1700). ראו: כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה (לעיל, הערה 15), עמ' 10-12, תעודה מס' 1. יעקב זה נותר ככל הנראה פרנס יחיד לאור פטירת ר' משה הכהן, שנה קודם לכן.

40 בשנות התשעים סירבו הספרדים להצעת האיחוד, משום שהדבר היה כרוך בקבלת אחריות לפירעון חובות האשכנזים. ראו לעיל עמ' 41.

עיון בתעודות הערביות מבית הדין השרעי של ירושלים מאמצע המאה השבע-עשרה הביא את יצחק זיסק לטעון כי בהשוואה למאה השש-עשרה חל במאה זו שינוי בלכידות ובגיבוש של הקהילה היהודית. האשכנזים נגלים בתעודות כמי שמקפידים על כידול ארגוני ומחוקים מנגנון קהילתי עצמאי, בכלל זה בעלי תפקידים דוגמת דיינים ורב. כך למשל נזכר בתעודות 'החכם האשכנזי הגדול' או 'חכם היהודים האשכנזים בירושלים'. במקור עברי ממצרים הודגש ייחודה של העדה האשכנזית בירושלים לעומת שאר ערי המזרח ואפילו שאר ערי ארץ-ישראל, שבהן היו האשכנזים מיעוט מבוסס, לעניין קבלת מנהגי המקום. הכותב ציין כי אף שבדרך כלל על האשכנזים לקבל את מנהג המקום, אלו המתגוררים בירושלים הם יוצאי דופן, ומחויבים להמשיך במנהגי אשכנז, כיוון 'שיש להם ביד' [בית דין] לבדן והם יודעים לקהלה מפני עצמן חייבין לנהוג כמנהג מקומן והבא מחיל [מחוצה לארץ] לאי ירושלים ת'ו ... על כרחו הוא נגדר אחריהם'.⁴³

ממקורות שונים ידוע כי האשכנזים התגוררו בחצר אחת, שהייתה כנראה חצר הקדש קדום,⁴⁴ ויש עדויות לשיגור שליחים מטעמם ולגבייה נפרדת של כספי נדבות בחוץ לארץ. לסיכום, נראה כי במהלך המאה השבע-עשרה ואולי עוד קודם לכן היה הקהל האשכנזי קהל אוטונומי, והוא הוכר ככזה גם על ידי השלטון העות'מאני. עצמאותו הארגונית והמנהלית כלפי פנים היא ברורה: ק"ק אשכנזים, הנזכר פעמים רבות במקורות, היה קהל לעצמו על כל המשתמע מכך - בית כנסת נפרד, וניהול אוטונומי של פעילויות שונות ובהן שיפוט, חינוך, גביית מסים וצדקות וחלוקת כספי הסיוע מתוך לארץ. דומה כי גם כלפי חוץ, מול שליטי העיר, נחשב קהל האשכנזים כעדה בפני עצמה, וזכותו של הקהל האשכנזי לעצמאות בתחומים אלו אף הוכרה על ידי המושל והקאדי. ההכרה הרשמית במעמד העצמאי ניכרת בתעודות מבית הדין השרעי - בכינויים המיוחד (עדת היהודים האשכנזים, אלמאנים), במינוי ממונים ופרנסים ובאישור זכותם לניהול עצמי של ענייניהם. מן התעודות הערביות מתברר כי כל עדה הייתה אחראית לחובותיה, ואין הוכחה להשערה שמבחינה חוקית היו הספרדים ערבים לחובות הקהל האשכנזי. אם כי מצב זה לא מנע מבעלי שררה מקומיים לנסות לגבות מן הספרדים את חובות האשכנזים.⁴⁵ עם זאת היו האשכנזים כופים להנהגה הספרדית בתשלום המסים הקבועים. ייתכן כי היתה זו תוצאה של הקפדה יתרה על הנצחת המצב ששרר עם הכיבוש העות'מאני, מצב שבו הייתה קהילה יהודית אחת; ואפשר גם שמדובר בהסכמה מרצון, שכן חסות הקהל הספרדי הייתה נוחה לאשכנזים, שסבלו מזרות, מאי ידיעת השפה ומאי הכרת מנגנוני השלטון ודרכי פעולתם, וממילא נזקקו לתיווכם של פרנסי הקהל הספרדי. יש לצפות כי המשך המחקר הארכיוני, ובכלל זה קריאה מחודשת של מפקד התימים בירושלים בסוף המאה

מניחים את יחיד הקהל האשכנזי לצאת מן העיר (יערי [לעיל, הערה 17], עמ' 144), ואין להניח שעשו זאת בלא גיבוי חוקי מן הקאדי.

43 גנת ורדים (לעיל, הערה 25), כלל ה, דף קכד ע"ד. השאלה עסקה ברין חומרות שונות בפסח.

44 חוש אשכנזי, דיר אשכנזי: ראו: זיסק (לעיל, הערה 1), עמ' 43. חצר זו נזכרה אחר כך גם בתיאור המאורעות שאירעו לאחר עליית ר' יהודה החסיד.

45 ויש לסייג אפוא את מה שכתבה רוזן בעניין זה. ראו: רוזן, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 105. וכבר עמד על כך זיסק, המסתמך על תעודות ערביות משנות החמישים והשישים של המאה השבע-עשרה, וזיסק (לעיל, הערה 1), עמ' 44.

השבע-עשרה,⁴⁶ יסייע להבנת המבנה של קהילת ירושלים ולהבהרת היחס המספרי בין בני העדות היהודיות השונות בעיר. השוואה למעמדן של העדות הנוצריות השונות בעיר ובחינת היחסים הפורמליים ביניהן יניבו בוודאי ידיעות חדשות על הויקה בין הקהלים ועל מעמדם בעיני השלטון המקומי והמרכזי.

יחסים בין-עדתיים

בניגוד למציאות הרב-קהלית המפולגת והמפוצלת שאפיינה את הקהילות היהודיות בערי האימפריה העות'מאנית במאה השש-עשרה, מציאות שהיו לה ביטויים תרבותיים-דתיים מגוונים, נתקיימו במאה השבע-עשרה שתי עדות עיקריות שביניהן הבדלים משמעותיים: הספרדים,⁴⁷ שם כולל ליוצאי חצי האי האיברי ואיטליה ולצאצאי האנוסים שחזרו ליהדות במהלך הדורות, והאשכנזים, שאף הם לא היו עשויים מעור אחד - חלקם היו מקומיים וחלקם פליטים ומהגרים שזה מקרוב הגיעו לתחומי האימפריה מארצות מרכז אירופה ומזרחה. האשכנזים השתדלו שלא להיטמע ברוב הספרדי, ושלא כעדות יהודיות אחרות בערי האימפריה העות'מאנית שנתבללו ביוצאי ספרד ובמורשתם, עלה בידם לשמר אספקטים שונים של תרבותם, בעיקר בכל הנוגע לנוסח התפילה, למנהג ולפסיקת הלכה בדיני אישות ושחיטה. נישואין בין-עדתיים לא היו רווחים.⁴⁸

בארץ-ישראל שררה מציאות סבוכה יותר מאשר במחוזות אחרים של האימפריה, שכן היו בה גם שרידי מסתערבים ומספרים ניכרים של עולים מארצות המגרב (מערביים) הוסיפו לעלות אליה. העדות השונות שמרו על ייחודן, ונמנעו מטמיעה הדדית. הסיבות לכך היו שונות ומגוונות: תודעת עליונות ועדיפות של קבוצות אחדות על אחרות, חשדנות הדדית כלפי מי שנראה שונה וזר וגם מניעים תועלתיים-כלכליים. נוהג חלוקת הצדקות על פי רשימות (ליסטא) שנשלחו מארץ המוצא בהחלט עודד שמירה על מסגרות נפרדות.⁴⁹ האשכנזים חשו זרות והתנהגו כורים. על אף הביטחון הפיזי שממנו נהנו הפליטים והמהגרים האשכנזים בלוונט, היו החיים בציוויליזציה המוסלמית קשים

46 לתמצית הרישומים הנוגעים ליהודים ראו: א' הר, 'יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז, ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קעה. מבין תשע-עשר אנשים שמוצאם נזכר במסמך שמונה היו אשכנזים.

47 התודעה הספרדית הייתה שונה מן הפרטיקולריזם שאפיינו את המגורשים בני הדור הראשון, שהיו חזורים גאווה ותחושת עליונות. על השינוי בדימויה העצמי ובהגדרתה העצמית של התברה היהודית, שינוי שלהשערת התרחש בין סוף המאה השש-עשרה לראשית המאה השבע-עשרה, ראו: בן-נאה (לעיל, הערה 3), דיסרטציה, עמ' 333-335. השוו דברי רוזן לגבי תקופה קודמת: רוזן, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 102-108; הנ"ל, בבתיבי חים התיכון, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 5-23.

48 על נישואין מעורבים ראו למשל: בנינו, 'קהל אשכנזים' (לעיל, הערה 1), עמ' קלו; הנ"ל, חליפת אגרות (לעיל, הערה 1), עמ' קבא-קכב. רוזן, הקהילה היהודית (שם), עמ' 108-109; הנ"ל, 'מעמד המוסטערבים' (לעיל, הערה 1), עמ' 100-101 (קשה לקבל דבריה של רוזן שנישואין מעורבים היו 'דבר מקובל למדי' במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה). עוד בנושא זה ראו: בן-נאה (לעיל, הערה 3), עמ' 329; ר' למון, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 169 ועוד. כתובות קבורה הן מקור היסטורי חשוב, וכאשר תפרסם מינה רוזן את החומר שבידיה מאיסתנבול ומערים אחרות, יתעשרו ידיעותינו בנושא נישואין בינעדתיים.

49 ראו על כך: רוזן, הקהילה היהודית (שם), עמ' 102, ולאחרונה י' הקר, 'יונים נקבצים אלי צפת במאה השש-עשרה: פרק בתולדות התמיכה ביהודי ארץ-ישראל ובאירגונים העצמי, שלם, ז (תשס"ב), עמ' 135-136, 143-145.

היה כי עולים מעיר או מארץ מסוימת נתמכו על ידי קהילת המוצא שלהם. בתקופה העות'מאנית ניכרת במיוחד תמיכת האיטלקים ביוצאי איטליה (בצפת למשל), ויקתם ההדוקה של המגרים לקהילות-האם שלהם בצפון אפריקה, תמיכת יהודי סלוניקי ביוצאי עירם שעלו לארץ-ישראל וכדומה.⁵⁴ בדרך כלל נשלחו הכספים מתוך לארץ באופן סדיר או במענה על איגרות ופניות מן הארץ. בכל הנוגע לאשכנזים חשוב לציין את מרכזיותן של שתי ערים, שבטלה גם בפרשה הנדונה כאן – ונציה וקהיר. בוונציה, שבה פעלו גופים שעסקו בגבייה, באיסוף ובמשלוח של כספים לארץ-ישראל, רוכזו כל הכספים שנאספו באירופה, וממנה נשלחו לקהיר. מלבד כספי צדקות ונדבות שנשלחו ליחידיים ולקהילות, נמצאו בצורות הכספים הוראות כספיות שונות, העברות אישיות, העברות כספי תמיכה, רווחי ממון ועוד.⁵⁵ האשכנזים אף שכרו והחזיקו בקהיר פקיד לשם טיפול בענייניהם הכספיים שם.⁵⁶ הצמצום הדרסטי בכספי התמיכות השנתיות מתורכיה וממצרים למן שלהי המאה השש-עשרה ואילך גרם למצוקה גוברת בקרב יהודי ארץ ישראל. שאלה שבשאל ר' יום טוב צהלון מאחד מחכמי ירושלים ממחשה היטב את המתח בין אשכנזים לספרדים על רקע מצוקה זו בעשור הראשון או השני של המאה השבע-עשרה. הכותב השתמש בלשון חריפה למדי, המלמדת עד כמה עוררו עליהם האשכנזים את זעמם של החכמים הספרדים:

בירושלם תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] האשכנזים הם כת בפני עצמם ואין לספרדים שום הנאה מהם לא לקופה של צדקה ולא לתלמידי חכמים ולא לחברי הישיבה והם מחלקים בכל שבוע הספקה לכל אשר בשם תלמידי חכם יכונה ... מידי שבת בשבת מכיס האשכנזים מה שאין כן לתלמידי חכמים עניים מרודים הספרדים שאין להם הספקה קבועה כלל ועיקר אלא עומדים ומצפים חסד אל כל היום עיניהם תלויות לשמים מתי ישלח עזרו מק[ו]ן[ו]רש ויבואו אורחים ובידם צדורות כספים לישיבה או לקופה של צדקה או לתלמידי חכמים. וזו החלק המעט מוער ... שואלים גם כן התלמידי חכמים שנאשכנזים חלקם בין הספרדים באומרים שגם הם לומדים בישיבה עם הספרדים היו רוצים ללמוד עמהם לא יתנו להם הספקה להם לברם נתנה הארץ מרוב עושרם ... וכמו שאם הספרדים היו רוצים ללמוד עמהם לא יתנו להם הספקה באומרים שכך דעת הנותנים שלהם שלא ליהנות מממנם אלא לאשכנזים, כך אנחנו הספרדים אין רצוננו לתת לשום אשכנזי הספקה בינינו ... כיון שהם פורשים עצמם לצד אחד וכיס אחד להם בנייהם לא יאבה

54 כך למשל במקור מירושלים משנות השבעים נמסר כי מדי שנה נשלח מאלג'יר סכום לחלוקה בין 'בני המערב שבירושלים בין לת"ח בין לבעלי בתים דרך ליסט"א כמו שנוהגים לשלוח מערי פראנקייא, כל זאת אגב המגיעים להקמת ישיבה עבור המגרים בירושלים, ראו: ר' חיים סתהון, ארץ חיים, ירושלים תרס"ד, דף פח ע"ב, על פי תשובה כתב-יד של מהר"ם ׳ן חביב. לגבי התמיכה ביוצאי איטליה בארץ-ישראל ראו למשל: קארפי ולעיל, הערה 15, עמ' 17-44. על משלוח צדקות לעניי האשכנזים דווקא ראו למשל: תשובות ר' יוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ח, סימן לה, עמ' קעה; ר' אפרים נבון, מהנה אפרים, קושטא תצ"ח, הלכות שומרים, סימן יז, דף סג ע"א; ראו גם עדותו של ר' משה באסולה משנות העשרים של המאה השש-עשרה, שלפיה העניים האשכנזים אינם ניוונים מן הצדקה הכללית אלא מוז המגיעה עבורם דרך איטליה, בתוך: יערי (לעיל, הערה 10), עמ' 149. מ' מולכו, 'יחסי סלוניקי עם ירושלים', סיני, מט (תשכ"ט), עמ' רפד-רפז.

55 בתעודות הסגול מן המחצית השנייה של המאה השבע-עשרה ניכר היטב הקשר ההדוק לקהיר (ראו למשל: תעודות 17/174, 205/178, ולוונציה 107/254, 169/181). וראו: י' בן-גאון, 'קשרים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה הי"ז, המורה החדש (בפוסט).

56 כך עולה משאלה שהופנתה אל ר' יוסף הלוי גויר: 'חכמי פרנס' ומנהיגי ק"ק אשכנזים אשר בהר הקדש ירושלים שכרו לראובן ליישב במצרים להשגיח על עסקיהם מידי יום ביומו ולקבל חשבונותיהם] כמנהג פ"אטורי' (ר' יוסף הלוי, משה יוסף, ב, קושטא תפ"ו, יורה דעה, סימן ד, כו ע"ד). מקור זה צוטט אצל: בניהו, 'קול אשכנזים' (לעיל, הערה 1), עמ' קלד. וראו גם י' בן-גאון (לעיל, הערה 55); י' ריבקין (לעיל, הערה 1), עמ' 322.

עבורם. השפה ומנהגי המקום, המנטליות ואף התנאים הפיזיים (אקלים, לבוש, מזונות) כולם היו חדשים וזרים להם. ר' מרדכי הלוי, שפגש בהם במצרים, רמז לתחושה זו ולרצונם לחזור למולדתם: 'שהם סחופין ורחופין ולא מצאו מנוח והם נכספין לטוש כנשר למקומם לשוב לאיתנם'.⁵⁰ בדלגותם וזרותם תרמו לחשדנות כלפיהם, והוסיפו למתח הרב-ממדי בין העדות. ביחסים המתוחים בין העדות היהודיות בארץ-ישראל חשו גם זרים. אייז'ן רוז'ה, ששהה בארץ בראשית שנות השלושים, ואשר עדותו צוטטה במחקר כמה וכמה פעמים, הבחין בין יהודים מקומיים ליוצאי אירופה, וציין את התנשאות המקומיים על העולים ואת יחסם החשדני כלפיהם ובפרט כלפי האנוסים לשעבר.⁵¹ למרות האמור לעיל אין לצייר את העדות כנפרדות ומובדלות לחלוטין, בעיקר לא בחוגי הלומדים והחכמים – יש עדויות ללימוד במסגרות משותפות כבר מאז ראשית המאה השש-עשרה. באיגרות ששיגרו לקהילותיהם באירופה נהגו חכמים אשכנזים לדווח על קבלת פנים נלבבת ועל יחס של כבוד שרחשו להם חכמים מקומיים במזרח.⁵²

המחקרים המעטים שעסקו ביחסי העדות היהודיות בארץ במאה השש-עשרה והשבע-עשרה עמדו בעיקר על שונות בהלכה ובמנהג ועל מגע בין יחידים – לימוד משותף בישיבות ובבתי המדרש, קשרים חברתיים וקשרי נישואין. כאן ברצוננו להדגיש את מקומן של המחלוקות בנושא גביית צדקה בחוץ לארץ, אופן חלוקת הכספים ושאלת ההשתתפות במסי הקהילה, מחלוקות שתכפו והלכו במהלך המאה השבע-עשרה, כגורם מרכזי למתיחות בין ספרדים לאשכנזים.⁵³ פרשת הוויכוח על כספי המגביות באירופה בשלהי המאה השבע-עשרה שנובנה לעיל מוסיפה נדבך לידיעותינו על מערכת היחסים הדיאלקטית בין העדות בראשית העת החדשה, יחסים של התבדלות מחד גיסא וסיוע מאידך גיסא. הקשיים הכספיים חידדו את הוזהות העצמית של ספרדים לעומת אשכנזים, אך בה בעת עוררו לפעולה משותפת, המוכיחה את קיומה של תחושת אחדות וערבות הדדית בהקשר הארץ-ישראלי והכללי-יהודי.

גביית נדבות ותרומות למען ארץ-ישראל וחלוקתן בין היושבים בארץ נהגו כבר בתקופות קודמות, אך הפכו גורם מהותי בקיום היהודי בארץ משלהי המאה השש-עשרה ואילך. מאז ותקופה הממלוכית מקובל

50 הכהן (לעיל, הערה 23), כלל ה, דף קכד ע"ד. על היות האשכנזים מיעוט ועל מידה של התבדלות מצדם – מרצון ואולי שלא מרצון – מעידים בעקיפין דברי ר' משה בנבנשת מאיסטנבול מאמצע המאה השבע-עשרה: 'כיון שהאיש המגורש הלו הוא אשכנזי ורוב עסקו ודבורו הוא עם האשכנזים ולא עם הספרדים' (ר' משה בנבנשת, פני משה, א, קושטא תכ"ט, סימן מ, דף ק"ג ע"א).

51 איש-שלום (לעיל, הערה 11), עמ' 338.

52 ברור שיש להיזהר מלקבל את הדברים כפשוטם, משום שלכותבים היה עניין לתאר את מעמדם המוכוז גם בארץ החדשה ואף בעיני ספרדים. ראו למשל דברי השלי"ה על עלייתו: יערי (לעיל, הערה 6), עמ' 219-220; תיאור הגעת ר' אברהם רוויגו לירושלים: שם, עמ' 239; תיאור לוויית ר' יהודה החסיד: הג"ל (לעיל, הערה 10), עמ' 329. כתביהם של חכמים ספרדים מורים על מידה של הערכה הדדית.

53 הקראים נמצאו במעמד רומה לזה של האשכנזים ביחס להתנהגה הספרדית של הקהילה הירושלמית, שייצגה את כל בני העדה היהודית בפני השלטונות, לפחות בכל הנוגע לתשלום מסים. כאמור לעיל, שאלת האחריות הפיסקלית עדיין אינה ברורה. על תקרימים למחלוקות כספיות בין ספרדים לאשכנזים בסוף המאה השש-עשרה ובמהלך המאה השבע-עשרה ראו: רוזן, 'מעמד המוסטערביים' (לעיל, הערה 1), עמ' 98-100; הג"ל, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 104-106. בראשית שנות התשעים של המאה השש-עשרה תיקן ר' בצלאל אשכנזי את תקנת פריעת השישית. לאחר פטירתו נבמזו מלקיים אותה, והדבר עורר מחלוקת גדולה. ראו אצל: צהלון, שאלות ותשובות (לעיל, הערה 7); וכך: רוזן, הקהילה היהודית (שם), עמ' 104; דוד (לעיל, הערה 1), עמ' 336-337.

ה' שמה שלהם ושלנו יהיה להם ולנו אין חלק עמהם ... שהספרדים השולחים נבדתיים אינן שולחים על דעת שיקחו האשכנזים עמהם והם יקחו חלקם לבדם ובודאי שדעת הנותנים שאם ידעו שהאשכנזים אינם נותנים מהמפקחם לספרדים גם הספרדים] לא יתנו להם.⁵⁷

עם סיום כהונתו של המושל מחמד בן פרוח, במחצית השנייה של שנות העשרים, הייתה קהילת ירושלים שרויה במשבר תמור. אוכלוסייתה נצטמצמה בכמה חצית, והיא נותרה חייבת עשרות אלפי גרושים. מצוקתה הכספית והניסיונות להחליץ ממנה הם אשר חוללו למעשה את השינוי בדפוסי התמיכה בארץ-ישראל – לא עוד תמיכה וולונטרית ואקראית, אלא היענות לפניות ולמגביות יוזמות ובעיקר התמסדות השדרות.⁵⁸ תהליך זה בא לידי ביטוי ביציאת מספר הולך וגדל של שולחים לחוץ-לארץ ובתכיפות גוברת, בהתרחבות אזורי השליחות אל אירופה ובקביעת אזורי שליחות מוגדרים. מציאות חדשה זו היא שעוררה מכאן ואילך את עיקר המתחים העדיינים (במקביל למתח בין ערי הקודש על חלקן היחסי בכספי התרומות), שכן למעשה נוצרה תחרות על מקורות ההכנסה, והאשכנזים, שמספרם בירושלים גדל והלך וכך גם צורכיהם, ראו את שולחי הספרדים לאירופה כפולשים ומסיגי גבול. ייתכן שסברו כי עצם נוכחותם בירושלים, איגרותיהם ופניותיהם הם אלו שגרמו להתגברות הסיוע ממרכז אירופה וממזרח, וגם משום כך ראוי רק להם לזכות בו.

נוכח הנוהג המקובל בארץ מקדמת דנא, לא היה דבר חריג בתביעת האשכנזים לבלעדיות על כספי התמיכה של הקהילות האשכנזיות באירופה, מה גם שבירושלים ישב רוב מניינו ורוב בניינו של היישוב האשכנזי בארץ. פרט לבודדים קיבלו למעשה הכול את השיטה הקיימת כדבר שאין עליו עוררין. בין המתנגדים היה ר' רפאל מרדכי מלכי, שחי בירושלים ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה, וביקר בחריפות כמה וכמה מסדרי החברה היהודית בת זמנו. על פי דבריו מרבית הכספים שנשלחו מערי פראנקי'א נועדו לחלוקה אידיודואלית, כלומר צדקה קבועה לעניים וצנועים הנקובים בשמות. מלכי גינה שיטת חלוקה זו בשל תוצאותיה העתידיות: 'ואם קהלות הקדושות יקפידו שלא יתנו נדבתם כי אם לעניי עירם שהם ממשפחתם או מארץ מולדתם גם שאר ארצות יקפידו שלא יתנו להם מכיסם כלום כי אם הבא להם מארצם ועל כן אינו מן הדין שיקפידו בני חו"ל וקהלות הקדושות שבפראנקי'אה ושאר המקומות על זה אלא כל שהוא דר בירושלם שוה הוא לכל העולם'.⁵⁹

למעשה יש להבחין בין סיוע ליחידים – עניים נודדים, שבויים ודומיהם, שבעניינם לא הייתה הבחנה עדתית (לפחות לא באופן מוצהר ורשמי) – לבין סיוע לקבוצות ולעדות. תאגיד ציין בדבריו כי יהודי האימפריה העות'מאנית אינם מבחינים ואינם מפלים על רקע עדתי, וכי סיוע ניתן לכל דורש אם הוא

57 צהלון, שאלות ותשובות החדשות (לעיל, הערה 7), פח (ב), דף קעז ע"א-ע"ב. לדיונה של רוון בתשובה ראו: 'מעמד המוסתעריים' (לעיל, הערה 1), עמ' 100.

58 רוון, הקהילה היהודית (לעיל, הערה 1), עמ' 49. על ארגון השדרות ראו: שם, עמ' 274-281; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 265-270, ושם מראי מקום. לציון מיוחד ראוי החיבור 'חברות ירושלים', כמקור רב ערך להכרת המאורעות ודרכי הפעולה של יהודי ירושלים.

59 ר' רפאל מרדכי מלכי, לקוטים מפירושו על התורה, א, מהדורת א' ריבלין, ירושלים תרפ"ג, עמ' 26-28. ראו גם דברי תאגיד: 'שכוללות שלש קהלות אלו [אמסטרדם, ונציה, ליורנו] אינם שולחים מידי שנה בשנה לצורך הוצאות כוללות עיר קדשינו אפילו פ"ק [פרוטה קסנה] ומה ששולחים אינו אלא דוקא לעניים פרטיים שהם תחת סוג שם ספרדיים' (תאגיד) (לעיל, הערה 18), דף כג ע"א. לגבי האשכנזים ראו: שם, דף כו ע"א-ע"ב.

ליואנטינו, ספרדי או אשכנזי או פולאק או בן עיר או אורח'. במערב אירופה לא היה כך, ו'חילוקים רעים' על רקע עדתי אפיינו הן את הספרדים הפורטוגלים והן את האשכנזים.⁶⁰ בידינו עדויות על מדיניות מפלה באמסטרדם במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה, ואלו מאמתות את דברי חאגיו. אף עדותו של הנרי ג'סי על מצבם הקשה של האשכנזים בירושלים בשנת 1658 נקשרת יפה לדברים אלו. לדבריו סירבו הפורטוגלים באמסטרדם לסייע לשלוחי האשכנזים בטענה שהם תומכים ביוצאי ספרד ופורטוגל בארץ-ישראל.⁶¹ לכאורה ניתן להסביר את היחס השלילי לסיוע לאשכנזים בירושלים בלחץ שבו נותנים היו פרנסי הקהילה באמסטרדם באותן שנים ממש. אך למעשה היה זה ביטוי למדיניות מפלה, שניכרה היטב גם ביחס של הממסד הספרדי-הפורטוגלי כלפי עניי הקהילה – הפליטים האשכנזים מפולין ומגרמניה טופלו בדרך אחת ועניים בני האומה בדרך אחרת.⁶² במחקריו עמד כבר יוסף קפלן על העובדה שבני האומה הפורטוגלית, שראו עצמם נעלים ביותר, העמידו סייגים לא רק בין יהודים לגויים, כי אם גם בין יהודים ממוצא שונה (אשכנזים, גרים, בני תערובת), והתבדלותם נסתייעה בתקנות חמורות. הם הכירו בויתורם לשאר מרכיבי היהדות, ובכלל זה אשכנזים למיניהם, ואף סייעו מעת לעת ליחידים ולקהילות יוצאי אשכנז, אך מחויבותם הראשונית הייתה לבני האומה.⁶³ רווח אחרת נושבת מדברים של חכמי מצרים אשר בעיצומו של המשבר בירושלים השמיעו דברים יפים על אחווה כלל-יהודית:

ומי יחוש על קהל אשכנזי[ם] שבירושלים יותר ממנו וכי לא אחיהם אנתנו מדוע נבגוד איש באחי ונראה בצרתם ונעמעם עליהם והם אין בידם לא [לעו]ן ולא להועיל לא כתב ולא לשון [כלומר הם אינם מבינים את שפת השליטים ואת שפת הארץ (תורכית וערבית), ולפיכך הם חסרי יכולת פעולה פוליטית] אשר על כל אלה חובה עלינו לעשות כל מה שעשינו ועדין לא יצאנו מחצי החובה.⁶⁴

כנים ככל שהיו, לא היה בדברים כדי להועיל במציאות הקשה ששררה בירושלים באותה עת. גם

60 חאגיו (שם), דף כב ע"ב.

61 איש-שלום (לעיל, הערה 11), עמ' 355-356. בירושלים נמצאו אמנם עולים מאמסטרדם, והנרי ג'סי הוכיח את בית הכנסת ההולנדי בעיר, ראו: שם, עמ' 358. על נסיבות הגעת עולים אלו, או חלקם, ראו: י' ברטל ו' קפלן, 'עליית עניים מאמסטרדם לארץ-ישראל בראשית המאה השבע-עשרה', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 175-193.

62 קפלן עמד על דימוים השלילי של האשכנזים בקרב האנוסים לשעבר באמסטרדם ועל היחס כלפיהם: 'י קפלן, יחסם של היהודים הספרדים והפורטוגלים ליהודים האשכנזים באמסטרדם במאה ה'17', תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: שי לשמואל אסינגר, 'ירושלים תשמי"ח, עמ' 389-412; הנ"ל, 'פליטים יהודים מאשכנז ומפולין באמסטרדם בימי מלחמת שלושים השנה ובימי הגזירות שבין ת"ח לתת"ך', ר' בונפיל, עמ' 615-617 (עורכים), תרבות וחברה לתולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 615-617.

63 בנפיקי קהילת לונדון תועד סיוע לאשכנזים בכל רחבי אירופה, למשל רישום משנת 1710 בדבר העברת כספים לאמסטרדם לשם חלוקה בקהילות פולין. כן נותרו רישומים בדבר סיוע לקהילות במזרח אפריקה ובצפונה. ראו: ברנט (לעיל, הערה 17), עמ' 20, 43-41. על סיוע של קהילת לונדון לארץ-ישראל ניתן ללמוד מנפיקס הוצאות לסיוע ארץ-ישראל, ראו: שם, נספח 5, עמ' 43-50. כן נזכרה העובדה כי שולחי ירושלים שהגיעו בשנת 1705/6 זכו לתרומות נכבדות. הודגש כי החלוקה לעיר הקודש תיעשה על פי המפתח הקבוע, ולא ליחידים. ראו: שם, עמ' 27. על אמסטרדם ראו: Y. Kaplan, 'The Self-Definition of the Sephardic Jews of Western Europe and their Relation to the Alien and the Stranger', B.R. Gampel (ed.), Crisis and Creativity in the Sephardic World 1391-1648, New York 1997, pp. 128-131.

64 הלוי (לעיל, הערה 23), כלל ג, ט, דף קכז ע"ב. והשוו לנימה האישית, אך אולי המעושה והמסויגת, בדברי תאגיד: 'ודי כך במה שתדע כי כולנו בני איש אנתנו כנים אנתנו ואין הפרש בינינו כל עיקר ואני מחבבם כבבת העין על יהודותם ולימודם בהתמדה וסבלנותם את עול הגלות המר והצרות' (תאגיד) (לעיל, הערה 18), דף כו ע"ב.

באגרות השרירות ששיגרו פקיד קושטא לקהילות אירופה בעשור השלישי של המאה השמונה-עשרה ואילך חזרו טענות בדבר הצורך בשוויוניות. הכותבים הזכירו את סיועם המתמשך של הספרדים בעבר ואת סבלם של הספרדים בירושלים בשל חובות האשכנזים.⁶⁵ איננו יודעים עד כמה נגעו הדברים ללבבות הקוראים, אך מגמת הסיוע הפרטיקולרי לבני העדה נמשכה ואף נתגברה במאה ותמישים השנים הבאות.

סיכום

פרשת המחלוקת על כספי הסיוע ועל פירעון חובות הקהל האשכנזי אשר הסעירה את יהודי ירושלים, ובמידה רבה גם קהילות אחרות, בשנות התשעים של המאה השבע-עשרה, היא אב טיפוס להתרחשויות דומות במאה השמונה-עשרה.⁶⁶ יש אפוא חשיבות רבה להכרת הדינמיקה של המאורעות בחברה היהודית ובציבור המוסלמי, להכרת הכוחות ודרכי הפעולה של הצדדים, להכרת דפוסים של שיתוף פעולה כללי-יהודי וכיוצא באלה. התעודות הערביות מכילות ידיעות חשובות שלא נשתמרו במקורות העבריים ששרדו – סכומי כסף ומוצרים, שמות אנשים, שדירים ופעילים, נתיבי נסיעה, דרכי גיוס כספים והעברתם ועוד. הן מלמדות על ההיכרות האינטימית של ערביי ירושלים, שהיו כמובן בעלי עניין, עם ההתרחשויות בקהילה היהודית ובכלל זה עם ענייניה הפיננסיים שהתרכזו בקהיר הקרובה-רחוקה. תעודות אלו מסייעות בציור תמונה שניכר בה גם רושמן של הדינמיות והרב-ממדיות של חיי המיעוט היהודי בירושלים העות'מאנית.

תיאור השתלשלות האירועים בעיר הקודש שימש אותנו כבסיס לדיון בשתי שאלות הקשורות בקיום האשכנזים בירושלים במאה השבע-עשרה, בעיקר בסופה – האחת היא שאלת מעמדו העצמאי של הקהל האשכנזי בירושלים העות'מאנית, והאחרת שאלת היחסים בין העדות.

מעבר לצד החומרי של המחלוקת בין הקהלים – צורך אמתי במשאבים כספיים שנסאפו בארץ האם, ושלפי המסורת המקומית היו שייכים בדין לאשכנזים – הייתה במחלוקת גם התמודדות על עצמאות הקהל האשכנזי בירושלים. התמודדות זו נמשכה מאז סוף המאה השש-עשרה, כשהאשכנזים הצליחו להימנע מהשתתפות מלאה במסוי בד בבד עם שמירה על עצמאות ארגונית. כעת המשבר דרשו הספרדים שהאשכנזים יראו את הכרת תודתם בויתור על עצמאותם הארגונית ובאיחוד עם הספרדים, שמשמעו היה גם תשלום חלקם היחסי כשאר יחידי הקהל.⁶⁷

קהילת ירושלים הייתה במובן מסוים מיקרוקוסמוס של יהודי העולם, ועל כן נודעה חשיבות לביטויים של בולנות עדתית הן מצדם של הספרדים והן מצדם של האשכנזים בעיר. לציון מיוחד ראויה העובדה כי דווקא בשעה שהתחדדה תודעת העדתיות, התחזקה תחושת האחדות הכללי-יהודית, והיא ניכרה כאן בפעילות יהודית חובקת ארצות בדפוס שאפיון לימים את העת החדשה.

65 לדוגמא ראו: בניהו, 'קהל אשכנזים' (לעיל, הערה 1), עמ' קע-קעג, איגרת ה; עמ' קעד-קעו, איגרת ו; עמ' קעז-קפא, איגרת ז.

66 בין השאר כתקדים לפשר שנערך במחצית השנייה של שנות העשרים של המאה השמונה-עשרה, ולזה שנערך בשנת תקל"ה (1774). על הפשר משנת תקל"ה ראו: א' כהן, 'תעודות נוספות על חלוקת חובות הקהילה היהודית בירושלים ובתברון במאה הי"ח, שלם, א (תשל"ד), עמ' 317-330, ושם הפניות לביבליוגרפיה נוספת.

67 ביטוי מפורש לציפיותיו ואולי לרשימתו המפורשת של ר' אברהם הלוי ראו: הלוי (לעיל, הערה 23), כלל ט, דף קכט ע"א, ובצורה מרומוזת יותר: שם, דף קכח ע"ג.